

Қазақ Тілінің Өзекті Мәселелері және Тәуелсіздік Тағылымы

РЕДАКТОР

Доц. Др. Экрем Аян

БӨЛІМ АВТОРЛАРЫ

Гүлбану Қосымова
Жанар Абитжанова
Ұлжан Үсенқызы Анарбекова
Жанат Дәулетбекова
Рауан Орикбаевна Досымбекова
Балжан Қамызанова
Бақытгүл Құлжанова
Берікбай Сағындықұлы
Кәрімбек Құрманәлиев
Ғазиза Шойбекова
Раушангүл Авакова
Орынай Жұбай

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

САКАРИЯ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ БАСЫЛЫМДАРЫ

© Сакария университетінің басылымдары
САУ басылымдары саны: 213

Тіл және әдебиет

Қазақ Тілінің Өзекті Мәселелері және
Тәуелсіздік Тағылымы

Редактор
Доц. Др. Экрем Аян

Басылым редакторы
Доц. Др. Мұстафа ГҮНЕРІГӨК

Шығарылған күні: 20 желтоқсан 2021

E-ISBN: 978-605-2238-34-9
Сертификат нөмірі: 50135

Мекенжай және байланыс:
Сакария университетінің ғылыми басылымдар координаторлығы
Есентепе/ Сердиван / Сакария
Телефон: +90 264 295 7465
Факс: +90 264 295 5352

yayin@sakarya.edu.tr
www.sauyayinlari.sakarya.edu.tr

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

© Sakarya Üniversitesi Yayınları

SAÜ Yayınları No: 213

Dil ve Edebiyat

Kazak Dilinin Güncel Sorunları ve Bağımsızlık Doktrini

Editör

Doç. Dr. Ekrem AYAN

Yayın Editörü

Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK

Yayın Tarihi: 20 Aralık 2021

E-ISBN: 978-605-2238-34-9

Sertifika No: 50135

Adres ve İletişim:

Sakarya Üniversitesi Bilimsel Yayınlar Koordinatörlüğü

Esentepe/Serdivan/Sakarya

Tel: +90 264 295 7465

Fax: +90 264 295 5352

yayin@sakarya.edu.tr

www.sauyayinlari.sakarya.edu.tr

МАЗМҰНЫ

Алғы Сөз iv

Бөлім:1

Педагогикалық Риторика- Шешендіктану Ғылымының Бір Саласы

Гүлбану Қосымова 1

Бөлім:2

Ж. Баласағұнның «Құтадғу Билик» Шығармасы Тіліндегі Көріктеу Құралдары

Жанар Абитжанова 11

Бөлім:3

Ақымет Ілімі Және Қазақ Грамматологиясы

Ұлжан Үсенқызы Анарбекова 29

Бөлім:4

Ұлт Ғылымының Көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлының Қазақша Әдеби Айтылым Мәдениеті Туралы Ұжырымдарының Маңызы

Жанат Дәулетбекова 51

Бөлім:5

Қазақ Және Қытай Тілдерінің Нумерологиясындағы Ұғымдық Таным

Рауан Орикбаевна Досымбекова 69

БӨЛІМ 2

Ж. БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТАДҒУ БИЛИК» ШЫҒАРМАСЫ ТІЛІНДЕГІ КӨРІКТЕУ ҚҰРАЛДАРЫ

Жанар Абитжанова

Ж. БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТАДҒУ БИЛИК» ШЫҒАРМАСЫ ТІЛІНДЕГІ КӨРІКТЕУ ҚҰРАЛДАРЫ

Жанар Абитжанова

*Филология ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доцент м.а.
Қазақстан Республикасы
abitzhanova.zhanar@mail.ru*

Тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін тану үшін оның тілінде қолданылған көріктеу тәсілдеріне зер саламыз. «Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі, оның көркемдік әдісі міндетті түрде оның шығармасында көрініс табады» [1, 112 б.]. Ж. Баласағұн тіліндегі көріктеу құралдың бірі – метафора (балау), олардың жекелік түрлері. Метафора жөнінде көптеген зерттеулер бар. Жеке ақын-жазушылардың тілдеріндегі метафоралық қолданыс жөнінде жазылған диссертациялар, монографиялық еңбектер бар. Метафораның жеке бір тілдің қолданысында қарау өте күрделі ізденісті талап етеді. Метафораның осындай күрделі айшықтау екендігін қазақ тілінің тілдік көрінісінде көрсеткен еңбек – Б. Хасановтың «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралық қолданылуы» атты 1966 жылы жарық көрген зерттеу еңбегі. «Метафора – деп жазады ғалым, - мағына масштабын кеңейтетін, сөздің жаңаша қолданылуын туғызатын тәсіл» [2, 17 б.]. Ал тілші ғалым Ә. Болғанбаев «Өмірдегі зат пен құбылыстың сыртқы не ішкі ұқсастық белгілеріне қарай сөздің бірнеше мағынада ауысып қолданылуын метафора дейміз» - дейді [3, 22 б.]. Метафоралық сөз айшықтарын зерттеушілер сөз мағынасының кеңейуінің бұл тәсілінің негізі халықтың бай ауыз әдебиетінде жасалған деп көрсетеді. Метафоралық қолданыстың сөздік құрамды байытып, дамытудағы қабілетін тану үшін, семантикалық-стилистикалық тұрғыдан біріктіріп, өзара байланыста зерттеу керек. Б. Хасанов ана тіліміздегі сөздердің метафоралану арқылы сөздік құрамның байып, дамып тұрғандығын көрсете келіп, соның бір түрі ретінде қанатты сөздер мен афоризмдердің метафораға негізделуін көрсетіп, «афоризмдер – әлеуметтік өмірдің бай тәжірибесінің қайнап шыққан кең мазмұнды «тоқсан сөздің тобықтай түйіні», -

деп жазады» [2, 7 б.]. Әдетте, метафораларды екіге бөледі. Біріншісі тілдік; екіншісі: поэтикалық метафоралар. Көне жазба нұсқаларындағы метафораларды қазіргі метафоралармен қатар қоюға болмайды, олар қазіргі көркем ойлаудың басты арналарына жатады. Г.Ж. Баялиева былай дейді: «Қазіргі қазақтың метафора желісінің басы ертедегі көне түркі жазба нұсқаларынан басталады. Көне түркі жазба нұсқаларындағы метафоралар сол тұстағы халықтардың тұрған ортасы, кәсібі, дүниетанымына тікелей байланысты. XI-XII ғасырлардағы жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімнің метафоралар қолданысы көбінесе екі және үш буынды сөздерде байқалады [4]. Аз, көп емес (аз сараң-сараң, аз біліг «сараңдық»). Қышың аз – «қисық жол», Ақа-ақ (ақ қышың аз – «сенің ұнамды мінезің жоқ»), Ақ оғлан – «лайықты ұл, ақ – «пейіл» Кең –кең (көңлі кең - «жомарт») Сақ көңіл кең кэрэк – «жіті көз, сақ құлақ кең пейіл керек» Кең алқығ – «теңіздей» Кең тұт – «кеңпейілділік» Метафоралық қолданыстар XI ғ. одан да бұрынғы көне түркі жазба ескерткіштер тілінде сөз мағынасын кеңейтудің ең өнімді тәсілі болғанын көреміз. Метафора өзінің мәнінде, мағынасында образды ойлаудың өнімді тәсілі болып табылады. «Құтадғу билиг» ескерткішінің әр тарауында метафораның кездесу жиілігі әр түрлі, біркелкі емес. Жүсіп дастанында түркі танымындағы дәстүрлі ұқсатулар (ассоциациялар) мол орын алған. Метафоралық қолданыс сөз қолданушының айырым танымының сол тілдегі мінезін жанжақты бейнелейді. Жүсіп поэзиясынан метафоралық қолданыстардың өзіндік өрнегін байқаймыз. Метафоралық қолданыстарды номинативтік, бейнелі, когнитивтік деп жіктеуге болады. Номинативтік метафораға ава/апа жатады. АВА (апа) сөзі «баба» мағынасында жұмсалған: aba jazti ersa bajat qinati (ҚБГ 10021). Тәңгі/тәңір метафорасы «Құтадғу биликтің» 375-ші жолында берілген: bu qadyu içün bersü täñgi tujan пусть за это несчастье воздаст (тебе) бог (QVK 3754) [5, 347 б.]. Тәңгі сөзінің көне түркі тіліндегі мағыналары мынадай: Тәңгі I 1. Небо; 2. Бог, божество; 3. Божественный; 4. Повелитель, господин [5, 544 б.]. Тәңгі сөзі екінші ауыспалы мағынада метафораланған. «Құтадғу биликте» qalıq/бұлт метафорасы қолданылған. Өйткені бұлттың «жылжу, қалықтау» қасиеті негізінде «қалықтау» етістігінен екіншілік аталым «qalıq» (бұлт) пайда болған деп есептейміз. Аталған сөз мына жолдарда берілген: qalıq qasī tügti közi jas sacar небо

нахмурилось, из глазаго брызжут слезы (т.е. пошел дождь) (QBN 1813) [5, 431 б.]; qalıq tügdi qaşın tünärtti jüzin небо насупило брови, нахмурило лицо (QBN 4063) [5, 597 б.]. Aj toldi/Айтолды метафоралы кісі есімі «Құтадғу билик» шығармасында жиі кездеседі: adab birla olturti aj toldi kög и вот Ай-Толды с благопристойностью сел (QBN 3027) [5, 8 б.]; bu aj toldi özkä kör et(t)i esig / adastı keñästi bir atlıy kisig и вот АйТолды сделал себе другом / знатного человека, дружим (с ним) и держал совет [5, 9 б.]. ВаҮіг/бауыр метафорасы екіншілік аталымда «жүрек» мағынасында баҮгі тағ «бауыр – тас» бейнелі метафора түрінде де жұмсалған: bolu ber maña sen aja baҮгі тағ согласись со мной, ты, чье сердце (букв. печень) – камень (QBN 14020) [5, 78 б.]. Аталған сөздің «жүрек» метафоралы мағынасы «Құтадғу биликтің» 187, 192 жолдарында көрініс тапқан: qadasqa baҮіг ber jaқnılıq ula с родными будь сердечен и близок (QVK 18711) [5, 78 б.]; baҮігsiz tusulmas oҮulda koru / tapuҮči tususı ögü польза от добросердечного служителя больше / от бессердечного, беспомощного сына (QBN 1923) [5, 590 б.]. Көне түркі сөздігінде баҮіг сөзі былай түсіндірілген: ВаҮіг 1. Печень; 2. Живот, брюхо. 3. перен. Сердце; Родственник кровный Родственник кровный [5, 78 б.]. ВаҮігсақ/бауырмал екіншілік аталым метафорасы «Құтадғу биликтің» 91-ші жолында орын алған: čiҮaj tul jetimkä baҮігсақ көңүл (он должен быть) милосердным в отношении бедных, вдов и сирот (QBN 9129) [5, 259 б.]; бауігсақ керäk qoiqa qoj күтčisi чабан должен быть добрым по отношению к овцам (QBN 581) [5, 330 б.]. ВаҮігсақ сөзі 3-ші мағынаға сәйкес бауыр сөзінің туынды ауыспалы мағынасы болып табылады. ВаҮігсақ киші көзңү/бауырмал кісі – айна бейнелі метафора 402-ші жолда берілген: бауігсақ киші özkä көзңү bolur / аңар бақса айқ жаңнi түзгү bolur добрый человек для других (словно) зеркало, / глядя на него, можно исправлять характер (QBN 40212) [5, 321 б.]. Alp жүрäk/алып жүрек метафорасы “ер жүрек» деген мағынаға ие: uquşluу biliglig toña alp жүрäk (QVK 68). Мықты жүректі арыстан жүрегіне, күш сынауды барыстың білегіне балайды: jaүida көg arslan жүraki керäk / qarıştuqta esri biläki керäk против врага нужно (иметь) сердце льва, / когда сражаешься (с ним), нужны лапы барса (QVK 12311) [5, 428 б.]. Мұндағы esri сөзі екіншілік аталымға жатады, өйткені «Көне түркі сөздігінде» esri сөзінің бірінші (тура) мағынасы «теңбіл, шұбар, тарғыл», ал екінші ауыс мағынасы «жолбарыс» [5, 184 б.].

Символ да метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканың зерттеу нысандарының бірі. Символ тілдік тұлғаның тіліндегі біріккен ой жүйелерін көрсетіп, бір-екі сөзбен береді, сол себепті символдық мәнді халқымыздың дәстүрлі ұғымдарын білдіретін сөздерден іздеуіміз керек. Символды зерттеуші Қ.Қайырбаева бұл туралы: «Сөз – символ жазушының айтпақ ойын дөп басып шығарманың бейнелігін арттыру үшін қажет. Сөз – символдарды ғалымдар әр түрлі қырынан зерттеген: рухани мәдениет пен материалдық мәдениетке қатысты [Е.Жанпейісов, Ж.А.Манкеева], түр-түс атауларының символдық мағынасы [Ө.Т.Қайдаров, З.Т.Ақтамбердиева], символдық мәні бар фразеологизмдер сипаты [Р. Сыздық, Г. Смағұлова, Н. Уәлиұлы], сұлулық символизмдер [А.Қ. Сейілхан], символдың когнитивтік сипаты [Қ.Ә. Жаманбаева], этномәдени атаулар символы [Қ.Т.Қайырбаева] т.б. Ақ, қара түстері символикалық мәнге ие болады. Ақын «ақ» түспен жақсылықты, «қара» түспен жамандықты таңбалайды. Ж. Баласағұнның танымы, түркілік рухы бұрын қалыптасқан символдар мәнінен айқын байқалады: Заң-жосықтың бәрі өзгеріп, құрыпты Ақ-қараны айырмастай былықты! (ҚБ 6490). Ақ «таза, пәк» мағынасына ие: Көз қырыңнан жаппар ием, қалдырма, Сыртқа теппе, ақпын сенің алдында (ҚБ 6560). Ақ сөйле / шын сөйле бейнелі оралымы мына жолдарда көрініс тапқан: Бірінші – тіл: ақ сөйле, айт ашығын Екінші – заң: ұстан адал, асылын! (ҚБ 5900). Ақ түс тазалықтың, пәктіктің, адалдықтың символы болса, қара түс бұған керісінше. Түркітанушы ғалымдардың пікіріне жүгінсек, ақ, қызыл, сары, қара түр-түс сын есімдері етістік түбірлерден семантикалық функционалдық трансформация (конверсия) тәсілі арқылы пайда болған. Демек жоғарыдағы сын есімдердің бастапқы қимыл, қозғалыс әрекет мағыналары ұмытылып, олардың орнына заттың сындық мәндері пайда болған. Түр-түс табиғатын тереңірек ашу мақсатында ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына сүйеніледі. Ақ – сын есім ретінде қараға қарама-қарсы реңкті белгілейтін сөз. Ақ сөзінің этимологиясы жөнінде түрлі пікірлер бар. Түркітанушы Э.В. Севортян «аға» және «әке» деген туыстық атаулардағы екі сөздің де негізгі «ақ»/«оқ»/ қартай етістігінен өрбіген деген пікір айтқан. Егер «ақ» түбірінің көне түркі тілінде шынымен, «қартаю», «жас ұлғаю»

синкретикалық мағынасы болса, онда «қосағыңмен қоса ағар» деген тілек мәнді тіркестегі «ағар» сөзі де жоғарыдағы «ақ» түбірімен төркіндес болуы ықтимал [6]. Айталық, «ақ» сөзінің сындық мағыналарының пайда болуы профессор Б.Сағындықұлы дәлелдеп көрсеткендей, алдымен денотаттың ағып жаууымен, жауатын заттың ақ аталуымен, ол заттың түсінің ақ екендігімен тікелей байланысты. Адам танымы ұқсас заттар мен олардың сипатын, қасиетін танығанда, бірбірімен байланыстырып, сабақтастыра таниды да, сол ретпен атау береді. Мағыналық жағынан дамып, бірақ тұлғалық еш өзгеріске түспегендіктен, конверсия жемісі болады. Ақ сөзіндегі қозғалыс, қимыл мағынасы ұмытылып, оның орнында сөз іргелестігі негізінде, фразеологиялық тұрақтылық негізінде заттың табиғи түсін көрсететін сындық мән пайда болған. Содан кейін «ақ» сөзі әбден абстракцияланып, түсі ақ заттардың бәрімен тіркесе беретін болған [4, 46-47 бб]. Орта түркі жазба ескерткіштеріндегі «қара» сөзінің мағынасына зер салсақ: 1. Қара (түс); 2. Түнек (жарық жоқ); 3. Ауыс. Бақытсыздық, сәтсіздік; қайғылы; 4. Ауыс жамандық, қара көңіл; 5. Ауыс. Күнделікті, жай; 6. Лас; 7. Сия (чернила). 2. Тобыр, көпшілік (масса, толпа) [5, 108, 169, 423 бб]. «Құтадғу биликтен» мысал келтірейік: *könï sördän tagtin sorïg sor temä* (*könï egr fargi üninli gaга не считай за речь [никакую другую] речь, кроме истинной; разница между истинной и ложной речью [такая же, как между] белым и черным – Ешкімнің сөзін еш сөзге қоспа, шын айырмашылық: шын мен өтіріктің, ақ пен қараның арасында* (QVK 3928). «Құтадғу биликте» метонимия тәсілімен жасалған тілдік бірліктер кездеседі. Көркем әдебиетке тән поэтикалық метонимия ғылыми әдебиеттерде окказионалдық деп, ал лингвистикалық метонимия узуалдық деп аталады. Лингвистикалық метонимия белгілі бір заттар мен құбылыстардың атауын шынайы, бейнелеусіз мағыналарындағы байланыстылығына қарай алмастырып айтады. Қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі А. Байтұрсынұлы метонимияның баламасын «алмастыру» деп атап, «арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту алмастыру деп аталады» деп анықтама берген [7]. Қазақ тіл білімінде К. Аханов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Болғанбаев, Ә. Хасановтар метонимия жөнінде тұжырымдар жасады. «Метонимия дегеніміз – белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән-мағынасының реалды

байланыстылығына қарай алмастыру амалы» - дейді Ә. Хасенов [8]. XI-XII ғасырлардағы ескерткіштер тілінде сын есім сөздер де зат есім сияктанып субстантивтеніп барып, метонимия жасайды [4, 59 б.]. Метонимия – сөз мағынасының ауысуының тәсілі. Зерттеушілер бір заттың орнына екінші бір заттың алмастырылып айтылуын, заттың немесе құбылыстың тек бір жағын не болмаса бөлшегін атай отырып, ойдағы затты түгелімен елестетуді метонимияға жатқызады. Өзге троп түрлерінен метонимияның айырмашылығы оның осы алмастырылып қолдану қасиетінен болса керек. Сонау Аристотель заманынан бері метонимия метафорамен бірге бір тілдік категория, троптың бір түрі ретінде бірге қарастырылды. Кейбір ғалымдар метонимияны метафораның бір түрі ретінде таниды. Бұл екеуін бір деп қарау, олардың бір-біріне ұқсас, жақын екендігін аңғартады. Бірақ олардың арасында айырмашылық бар. Метафора болу үшін салыстырылатын заттардың арасында ұқсастықтар болса, ал метонимияда мұндай ұқсастыққа негізделмейді. Метафораны теңеуге айналдыруға болатын шығар, ал метонимияны бұлай өзгерту мүмкін емес. Метонимия тәсілі Л. Нұржекееваның «Метонимияның лингвистикалық табиғаты» (1991) атты кандидаттық диссертациясында кеңінен зерттелген. Еңбекте метафора мен метонимияның ұқсастықтары мен өзгешеліктері сөз болып, метонимияның мүлдем бөлек тілдік категория екендігі мысалдармен дәлелденген. Ғалым метонимияға мынадай анықтама береді: «Мәндік, мекендік, мезгілдік, мөлшерлік, түр-түстік жағынан бір-біріне бүтіндей немесе бөлшектей жақындығы бар екі заттың, иә құбылыстың бөлшегі орнына бүтінін, бүтін орнына бөлшегін алмастырып айтуды метонимия дейміз» [9, 19 б.]. Метафора сияқты метонимия тілге жаңа мағына қоспайды, бұрынғы бар сөзге жаңа мағына береді немесе оның мағыналық аясын кеңітеді. «Егер метонимияда бір заттың бөлшегінің (бүтіннің) орнына бүтіні (бөлшегі) алмастырылып айтылса, метафорада бір заттың орнына екінші бір зат тепе-тең дәрежеде баламаланып алмастырылады» [9, 61 б.]. Жүсіп Баласағұн өзінің шығармасында ойын әсерлі, образды етіп жеткізу үшін сын есім сөздерді метонимиялы қолданған. Метонимиялық тәсілмен қолданылатын сын есімдер ойды әрі әсерлеп, әрі көп мағынаны қамти жеткізеді. Мысалы: Сучуг таттың ерса ачыққа анун (Тәтті жесең ащы жеуге дайындал); Харисларни көтрүп нафисни чалып,

Аду құтсыз ажун қарып мунар (Арамдарды көтеріп, адалды шалып, құтсыз дұшпан дүние алжып қартайған ба?). Сөз мағыналарының функционалды тәсіл бойынша ауысуы халықтың жағдай-тұрмысын, өскен мәдениетін көрсетеді. Үс адақліқ / үш аяқты (заттар) метонимиясы Құтты біліктің Герат нұсқасының 4215 жолында ұшырасады: qamuу үс адақліғу emitmäz bolur барлық үш аяқтылар теңселмейді (ҚБГ 4215) [5, 9 б.]; qamug үс адақліқ köni tüs turur барлық үш аяқтылар (заттар) дұрыс түзу тұр (ҚБН 683). Тілдік тұлға шеберлігінің танылар жері, образ дәлдігі мен бейнелігінің көрінер тұсының бірі – эпитеттер. Жарқын бейне, айқын эпитеттер образды көркем де бейнелі, нақты да терең сезінуге алып келеді. А. Байтұрсынұлы бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтқымыз келгенде, ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосып айтамыз деп, оны айқындау деген терминмен атайды. Айқындаудың өзін тек айқындау, көріктеу деп екіге бөледі: «бұл күнде қызыл тіл, алтайы түлкі, ақ сұңқар дегенде «қызыл», «алтай», «ақ» деген сөздерді көбінесе көркейту үшін жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі көркею деп айтылады» [10, 353 б.], - деді. «Құтадғу билиг» шығармасында эпитеттер қолданысы да байқалады. Тура жол «адал жол» эпитеті қолданылған: Адалдықтан еш айныма, тура бол Бар тілекке жеткізеді тура жол (ҚБ 6085). Тура сөйле, адал сөздің кіді жоқ, Жаман жанның сөзі жалған, тілі шоқ (ҚБ 6090). Қолы ашық «жомарт» фразеологизмі мына жолдарда көрініс тапқан: Үшінші – елге қолың ашық, сақи бол, Жаныңды қос, жұртпен мәңгі бақи бол! [ҚБ 5900]. Құтты білік шығармасында алып, құрыш жүрек кісілер күрделі эпитеті қолданылған: Бірі – алып, құрыш жүрек кісілер, Қылышымен елге пайда түсірер (ҚБ 5910). Сондай-ақ көзі сұқ кісі эпитеті 103 жолда берілген: todumsuz bolur ol közi suq kisi / közi suqqa jetmäz bu dünja aşı человек, имеющий завистливые глаза, ненасытен: / завистливому человеку не хватает (всех) яств мира (QVK 1031) [5, 570 б.]. «Сұқ» сөзінің семантикалық өрісінде «сұқ көз» (аш көз) метафорасы екіншілік аталымға ие болған. Бұл сөздің астарында метафоралық мағына жатыр, әрі эпитет те бола алады. Яғни метафораға негізделген эпитет деп айтуға болады. Zamana oқи / замана оғы метафораға негізделген эпитет «Құтадғу билик» шығармасының 101 жолында берілген: bajat kimkä bersä qılınc arquqı / anı emgätür bu zamana oқи если господь кого-нибудь наделил упрямым характером / тому стрелы судьбы будут

причинять боль (QVK 10115) [5, 639 б.]. Метафораға негізделген эпитеттер де баршылық. Мәселен, асiу söz/ашты сөз (адам жанына бататын сөз, қатты сөз) эпитеті жұмсалған: *tügük jüz асiу söz kisig tumlitur* қатал жүз ашы сөзді адам түңілдіреді (ҚБГ 9431) [5, 4 б.]. Сөзге қатысты *sözi jumsaq / сөзі жұмсақ, sücig söz / тәтті сөз* метафораға негізделген эпитеттер бар: *sözi jumsaq – сөзі жұмсақ* (QVK 33711); *sözi jumsaq erdi – оның сөзі жұмсақ еді* (QBN 452); *erig söska jumsaq janu gılga – дөрекі сөзге жұмсақ жауап беру керек* (QBN 25111); *sücig sözka jumsar ubey häm kicig – Тәтті сөзден үлкен де, кіші де жұмсарады*(QBN1987); *erig sözkä jumšaq janut qılsa öz* на грубые слова сам должен давать мягкий ответ (QBN 25111) [5, 279 б.]. Сондай-ақ *jumsaq/жұмсақ* метафоралы сөзінің синонимі *asҮақ* «тіл» сөзімен қатар келіп бейнелі жұмсалған: *tilin asҮақ el bol күдәзgil – тілің жұмсақ болсын, өзінді бақыла* [QBN 8811]. *Til jumsadi/тіл жұмсады, sücig sözka jumsar/тәтті сөзге жұмсару* метафоралық тіркесі «Құтадғу билик» ескерткішінің 183-ші жолында берілген: *сердце стали грубыми, языки смягчались* (QBN 18317) [5, 279 б.]; *sücig sözka jumsar ubey häm kicig Тәтті сөзден үлкен де, кіші де жұмсарады*(QBN1987) [5, 279 б.]. *Erig söz / ерік сөз* метафораға негізделген эпитет «Құтадғу биликтің» 376 жолында берілген: *Erig sözkä tomlir kisi көңli terk* от неприятных слов сердце человека быстро охладевает (QBN 3762) [5, 574 б.]. *Java söz / бос сөз* метафоралық тіркесі “Құтадғу биликтің» 44-ші жолында орын алған: *java söz biligsiz tilindin çiqar* пустые слова срываются с языка невежды (QBN 445); *java cözläsä söz neçä jas qılur* если говорят впустую, то сколько вреда приносит слово! (QBN 444) [5, 248 б.]. *Köni söz/әділ сөз* метафораға негізделген эпитет мына жолда көрініс тапқан: *köni söz асiу ol siңürgil anı / jaгiп асүi kelsä süçitgäj seni* справедливое слово горько, но ты перевари его, / если завтра от него явится выгода, она тебя насладит (QBN 1 6412) [5, 516 б.]. Қанды жас эпитеті мына жолдарда берілген: *Текке өткен тірлігімді сағынып, Көзден қанды жасым ақты қамығып!* (ҚБ 6530). Ж. Баласағұнның тіліндегі теңеу, эпитет, метафоралар қолданысы қазақ тіліндегі дәстүрлі қолданыспен сабақтас. Көрнекті тілдік тұлғалардың тілінде қалыптасатын мұндай жүйе – заңды құбылыс. Тілдегі көркемдеу құралдарының ішіндегі ең көнесі – теңеу. Теңеу мағыналық құрылымы жағынан бейнелі сөздердің (троптардың) өзге түрлерінен ажыратылады. Теңеудің мағыналық құрылымы бейнелеуіштік, суреттілік

қасиетінің, экспрессивтілігінің басты негізі. Оның ассоциациялық мүмкіндіктері, стильдік әрі поэтикалық табиғаты мағыналық құрылымында жатады. Теңеу мағыналық тұрғыдан алғанда әрқашан тура мағынада жұмсалады да, метафора, метонимия, синехдоха ауыспалы мәнде келеді. Теңеу терминін қазақ филологиясында алғаш қолданып, ғылыми анықтама берген А. Байтұрсынұлы. Ғалым «Әдебиет танытқыш» еңбегінде былай дейді: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бейнесін суреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [10, 354 б.]. Ғалымның бұл ойлары академик Қ. Жұмалиев еңбегінде жалғасын тапты. Академик З. Ахметов теңеу туралы былай дейді: «Теңеу – белгісіз нәрсені белгілі нәрсе арқылы күрделі нәрсені қарапайым нәрсе арқылы, алысты жақын нәрсе арқылы айқындап көрсету деген пікірді жиі кездестіруге болады, әрі осылай түсінудің бір қарағанда ұтымды көрінуі де мүмкін. Бірақ мұның өзі, әсіресе әдебиетті, поэзияны сөз еткенде, шындыққа жанасымды болып шықпайды. Өйткені көпшілікке белгісіз, түсініксіз нәрсені түсінікті, белгілі нәрсемен салыстырып айту бір басқа да, ал бейнелілік сипаты бар көркем теңеу жасау бір басқа. Поэзиялық шығармадағы теңеуді алсақ, мұнда мәселе салыстырылып отырған нәрселердің белгісіз немесе белгілілігінде емес, сол айтылған 40 өзгешелік бұлардың бірінен екіншісінде айқынырақ, көрнектілеу екендігінде, салыстырудың өзінен көп мағына туатындығында» [11]. Тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін тану үшін оның тілінде қолданылған троп түрлеріне зер саламыз. «Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі, оның көркемдік әдісі міндетті түрде оның шығармасында көрініс табады» [12, 112 б.]. Сонымен, «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші бір затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [13, 387 б.]. Т. Қоңыров теңеуді арнайы зерттей отырып, олардың жасалуының 10 түрлі тәсілін көрсетеді [13, 391-392 бб.]. Теңеу – лингвомәдениеттану ғылымының өзекті мәселесіне жатады. Академик Р. Сыздық былай дейді: «теңеу – таным нәтижесі, сондықтан теңеулердің дені

этнографиялық, ұлттық сипатта болады» [14, 161 б.]. В.А. Маслова мынадай пікір айтады: «Халықтық діл (менталитет) және рухани мәдени тіл бірліктері алдымен олардың бейнелік мазмұндары арқылы жүзеге асады» [15, 145 б.]. Метафора мен теңеудің тілдегі, әдебиеттегі қызметтеріне де көптеген ойшылдар, ғалымдар назар аударған болатын. Мысалы, Аристотель, Квинтилиан, А.А. Потебня сияқты ойшыл-ғалымдар «теңеу мен метафора форма жағынан ерекшеленеді» - деп, метафораны «қысқарған теңеу» ретінде қарастырған. Ғалым, Т.Қоңыровтың мынадай пікірі бар: «Әрбір теңеудің көлеңкесінен метафоралық мағына көрініп тұрады» [13, 119 б.]. Ол қазақ тіліндегі теңеулердің жасалуының мынандай жолдарын көрсетеді: 1) -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтарының көмегімен; 2) -ша, -ше жұрнағының көмегімен; 3) шығыс септігі жалғауының (-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен) көмегімен; 4) секілді, сияқты, тәрізді, іспетті сөздерінің көмегімен; 4) 5) бейне сөзінің көмегімен; 6) тең сөзінің көмегімен; 7) ұқсас сөзінің көмегімен; 8) параллелизм тәсілі көмегімен; 9) аралас тәсілдің (бейне және -дай -дей; бейне және секілді) көмегімен; 10) қосалқы тәсілдер көмегімен [13, 11 б.]. Теңеу мен метафораның бір-бірінен үлкен айырмашылықтары бар. Ең алдымен семантикалық айырмашылықтар: метафорада предмет тура мағынада, бейне келтірінді мағынада жұмсалады, ал теңеуде бір-бірімен салыстырылған заттар тура мағынасында қолданылады. Олар салыстырылып, бейнелілік тудырады. Екінші – формалық айырмашылықтар, метафора негізінен екі сөздің тіркесуі арқылы жасалса, теңеу жұрнақтар мен шылаулардың көмегімен жасалады. Үшінші – құрылымдық айырмашылықтар, яғни метафора екі элементтен, ал теңеу үш элементтен тұрады. Ж. Баласағұнның тіліндегі теңеу, эпитет, метафоралар қолданысы қазақ тіліндегі дәстүрлі қолданыспен сабақтас. Көрнекті тілдік тұлғалардың тілінде қалыптасатын мұндай жүйе – заңды құбылыс. Ж. Баласағұн тіліндегі бейнелі теңеулер эпитеттік сипатта түркілік дәстүрлі үлгісінен туындаған, сондай-ақ, бұрын қолданылмаған тың теңеулер тобы да молынан ұшырасады. В.А.Маслова теңеудің табиғатын лингвомәдениеттану ғылымының өзекті мәселесі деп есептейді: «Халықтық діл (менталитет) және рухани мәдени тіл бірліктері алдымен олардың бейнелік мазмұндары арқылы жүзеге асады» [15, 145 б.]. Жүсіпте дәстүрлі tag, teg / дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары арқылы жасалған теңеулер көптеп кездеседі. Мысалы

Құтты біліктің Герат нұсқасының 5729 жолында бұл дүниенің мүлігін ашты суға теңейді: *aciŷ sub teg kög ol bu dünja neŷi* бұл дүние мүлкі ашты судай көрінер [5, 4 б.]. Сөзі шешектей/гүлдей теңеуі мына жолда берілген: Сөзи көр чечак тег өңи тү бодуғ Байқап көр сөзі гүл сияқты, өңи мың түрлі бояу сияқты (ҚБ 26). Кедзик тег/киіктей теңеуі «Құтадғу биликтің» 41 жолында қолданылған: Севүглини севмаз кедзик тег қачар Сүйіктіні сүймейді, киіктей қашады. *Qutqa qus teg usar/ Құт құстай ұшады* деген бейнелі оралым бар: *kevänmä qovı qutqa qus teg usar* не доверяйся пустому счастью: улетит, как птица (QBN 5558) [5, 471 б.]. «Құтадғу билик» тілінде теңеулер де қолданылған: жортқан бұлттай, толған айдай, желдей т.б. Жортқан бұлттай жігіттіктен ауыстым, Ескен желдей тірлігімді тауыстым (ҚБ 6520). Қара жұпар басыма ақты жолаттым, Толған айдай жүзді қайда жоғалттым? (ҚБ 6530). Көшер ғұмыр көшті желдей аңырап, Өкініштің мұң-шеріндей жамырап... (ҚБ 6550). *Jel teg/желдей* теңеуі мына жолда көрініс тапқан: *inanma tiriglikkä jel kečär* не верь жизни, она проходит, как ветер (QBN 10310) [5, 254 б.]. Дүниенің өтуін желге теңеу 388-ші жолда жұмсалған: *kečär dünja kečti türi jel kečär teg* (QVK 3886) [5, 598 б.]. Сондай-ақ қайыңдай, малдай, құстай теңеулері жұмсалған. Оқтай түзу, қайыңдай тік едім мен, Садақтай боп иілдім һәм жеңілдім (ҚБ 6530). Ішпек-жемек болса, малдай жалмадым, Тілек-нәпсі үшін шанды қармадым (ҚБ 6535). Аңға түскен құстай ессіз атылдым, Ұшқан құстай ұшырдым мен атымды (ҚБ 6535). Атты құсқа теңеу «Құтадғу билик» шығармасының 387-ші жолында көрініс тапқан: *učar quš teg arqun aŷımda kūrattım* я заставлял бежать по собой породистого коня подобно летящей птице (QVK 3875) [5, 328 б.]. Үкіге қатысты теңеу де бар: *uluŷ tutsa ham(i) jät kör arslan laju / üqi teg usuz bolsa tünlä saju* (ему) следует основательно проявлять рвение, уподобляясь льву, / а по ночам бодрствовать (букв. быть без сна) подобно сове (QBN 17412) [5, 617 б.]. Бекті бірде арыстанға ұқсатып, бірде торқаға теңейді: *kür körü tursa beg / ögä tegsä jumšar bolur torqu teg* на взгляд бек 43 подобен грозному льву; / если воздать (ему) хвалу, он смягчиться и станет как шелк (QVK 24113) [5, 578 б.]. Сондай-ақ Исадай, Нұшырбандай, Қайсарша, Шаддадуше, Ескендірше теңеулерін кездестіруге болады. Не Исадай ұшып көкке шығайын, Нұшырбандай әділ заңды құрайын! (ҚБ 6550). Хұсрау, иә Қайсарша өмір бастайын, Шаддадуше бейіш

бағын баптайын (ҚБ 6545). Ескендірше бар жаһанды алайын, Нухтың жасын беріп ұзақ қалайын (ҚБ 6545). Батырдай, жанарымдай теңеулерін мына жолдардан табуға болады: Кеуде кердім жауды жеңген батырдай, Қалдым қатып қара тастай-тасырдай (ҚБ 6535). Егер, тапсам, опалы ер, ағайын, Көтеріп ап, жанарымдай бағайын! (ҚБ 6565). Жүсіп Баласағұн 228 жолда заңды суға теңейді: *törü suv teg ol küç kör ot teg jodü* Ү закон как вода, насилие же – бедствие, подобное огню (QBN 22813) [5, 269 б.]. Сондай-ақ адамды өзенге теңеген тұстарын байқауға болады: *taqı bolmaz ersä azun barça qodtum / ögüz teg aqajı tüpi teg to* Үәјі и если (ничего(не будет, я оставляю этот мир / и потеку, подобно по реке, поднимусь, подобно вихрю (QVK 38910) [5, 571 б.]. Бұлт күліп тұрған қыздай метафораға негізделген теңеу мына жолдарда кездеседі: *Qalıq qız külär teg jirišti tisin* небо, как смеющаяся девица, обнажило свои зубы (QBN 41611) [5, 263 б.]. «Құтадғу билик» тілінде «келін» лексемасы теңеу сипатында жұмсалады: *kişi kirmädük elkä kirsä qulı / kelin teg bolur er a* Үін *teg tili* если человек входит в страну, в который он не был / он становится как невеста и язык его немеет (QBN 472) [5, 308 б.]. Мұнда басқа елге барған адамды келінге теңеп тұр. Ал кейде Жүсіп Баласағұн дүниені келінге теңейді: *bezänip bu dünjä özin körgitür etinmis kelin teg köñül jelgütür* этот мир, принарядившись, показывает себя / подобно разряженной красавице (келин) заставляет волноваться сердце (QVK 2072) [5, 296]. Судай, теңіздейін, жебедей, лебіндей теңеулер де бейнелі жұмсалған: Біліксіз тіл, жүрек неге жарасын, Жанды судай біліктен күш табасың (ҚБ 6600) Ақыл берген теңіздейін телегей, Биіктерге самғасын деп жебедей (ҚБ 6645). Естінің сөзі – хауыздың лебіндей есер, Есердің сөзі – сүйредеп өз басын кесер (ҚБ 592 б.). Қайындай, оқтай теңеулері мына жолда берілген: *qajıñ teg bodum erdi oq teg köni түз / ja teg egri boldi egildim tönittim* мой стан, подобный береза, был прямым, словно стрела / он стал изогнутым, как лук: согнулся я, склонился (QVK 3871) [5, 580 б.]. Төмендегі жолдарда жасындай, тасындай, түстей теңеулері қолданылған: Әр сауалың асыл болсын жасындай, Ауыр тисін диірменнің тасындай (ҚБ 592 б.). Бұл дүние қып-қысқа көрген түстей, Қадірін білген дұрыс көрге түспе й (ҚБ 595 б.). Өмірдің өтуін түске теңейді, ол 61-ші жолда да ұшырасады: *tajanma tiriglikkä түш teg kečär* не надейся на жизнь, она пройдет, как сон (QVK 6114) [5, 527 б.]. Сондай-ақ өмірдің өткінші екені, желдей

есіп өтетіні мына жолдарда теңеу арқылы берілген: *inanta tiriglikkä jel teg kesär* не верь жизни, она проходит как ветер (QBN 10310) [16, 254 б.]. Аспанды күлімдеген қызға теңейді: *qalıq qız külär teg jiristi tisin* небо, как смеющаяся девица, обнажило свои зубы (QBN 41611) [16, 263 б.]. Бекті торқаға/жібекке теңейді: Күр арсланка оқшар көрү турса бег Өга тегса йумшар болур торку тег қарап тұрсаң бек айбатты арыстанға ұқсайды, Жылы-жылы сөйлесең, жұмсайды, жібектей (ҚБ 241). Торқа – ең қымбат жібек. Ж. Баласағұнның «Құтадғу билик» шығармасы тілінде параллельдік салыстырулар қолданылады. Параллелизм – ұқсас, қатар құбылыстарды салыстырып не салғастыра келіп, үшінші бір құбылысты ойдың түйінді қорытындысы ретінде береді. *Sevüg Zan teg / сүйген жандай теңеуі «Құтадғу биликтін»* 387-ші жолында көрініс тапқан: *adaş qoldaşımqa sevüg Zan teg* в отношении своих друзей я был подобен влюбленному (QVK 3876) [5 578 б.]. Уд'з'. Сиырдай теңеуі мына жолдарда көрініс тапқан: Йедім ичтим уд'з'тег Сиырдай іштім, жедім (ҚБ 408). Бұл сөздің уд варианты «Оғызнаме» ескерткішінде кездеседі. Өзге ескерткіштерде варианттары бар. «Құтадғу биликте» *jemä udlaju sen/сиырға ұқсап жеме* (QBN 1358) тіркесі бар. Сондай-ақ *jedim içtim ud teg/сиырдай іштім, жедім* теңеуге құрылған тіркесінің образдылығы ерекше болып табылады. Қиямет кезіндегі адамның жүзін айға теңейді: *qijamättä körküt tolun teg jüzin* покажи нам в день страшного суда лица его, подобное луне (QVK 156) [5, 441 б.]. Дүниені көлеңкеге теңеу 112-ші жолда кездеседі: *Köligäñ teg ol kör bu dünja toña* о молодец, этот мир словно твоя тень (QBN 11215) [5, 314 б.]. Ауру кісіге теңеу мына жолда көрініс тапқан: *kezikliq kisi teg közin jummadı* он не смыкал глаз, подобно человеку, больному лихорадкой (QBN 13735) [5, 305 б.]. Иттің үруіне теңеу кездеседі: *Köräk teg ürärlär* лают как собаки (QVK 3914) [5, 317 б.]. Сөзді гүлге теңейді: *sözi kör çeçäk teg öñindü boduq* его слова, смотри, как цветы: разной окраской (QBN 268) [5, 387 б.]. Киіктей қашу тіркесі мына жолда берілген: *meñä urmasa örk meni tuttaçı / kejik teg qaçar men* если меня не взнуздают / я убегу, как лань (QBN 629); *sevuglini sevmäz keçik teg qaçar* любящего не любит, бежит от него, словно олень (QBN 411) [5, 294 б.]. Адамды қызыл түлкіге, бураға теңеу мына жолдарда көрініс тапқан: *jana alcı bolsa qızıl tülki teg* еще нужна быть хитрым, словно рыжая лисица (QBN 8626) [5, 596 б.]; *jana alcı bolsa qızıl tilkü teg / titir buyrası teg kör öç sürsä kek*

(военачальник) также должен быть хитрым подобно рыжий лисице / и приходит в ярость подобно самцу верблюда (из породы) титир (QBN 17410) [5, 564 б.]. Түйеге теңеу 187-ші жолда да байқалады: *tizilmiš titir teg uçar jelgürär* летят подобно выстроившимся в цепочку верблюдам, порхают (QBN 187) [5, 565 б.]. Адам ашуын бұғыға теңейді: *qutuz teg öci* его гнев (должен быть) подобен (гневу) оленя (QBN 1749) [5, 475 б.]. «Құтадғу биликтің» 112-ші жолында өмір түске теңеледі: *bu tüš teg tiriglik kešär belgüsüz / keräk qul keräk beg barïr kelgüsüz kelgüsüz* эта жизнь, как сон, проходит незаметно / раб ли, бек – (все) уходят безвратно (QBN 1121) [5, 296 б.]. Құтты көшпендінің атына теңейді: *köcüt teg bolur qut* (QBN 1323) [5, 311 б.]. Түнді көмірге теңейді: *Kömür teg qaraңуу tün* темная, как уголь, ночь (QBN 1136) [5, 314 б.]. *Quturmış bögi teg/құтырған бөридей* теңеуі “Құтадғу биликтің» 387-ші жолында орын алған: *Quturmış böri teg azunnı ulıttım* я заставил мир выть подобно бешенному волку (QVK 38711) [5, 610 б.]. Сондай-ақ күшті бөрінің күшіне теңейді: *bögi teg küci adıylaju aysun* (должен иметь) силу, как у волка, (быть) свирепым, как медведь (QBN 8624) [5, 10 б.]. «Құтадғу билик» тілінде кейіптеулердің де қолданыстары бар: *Йашық баш көтүрди йүз ачты йарук Күн басын көтерді, жарық жүзін көрсетті* (ҚБ 445); *Қалық қашы түгди көзи йаш сачар Аспан қабағын түйді, көзі жас төгіп түр* (ҚБ 18); *qalıq qası tügti közi jas sacar* небо нахмурилось, из глазаго брызжут слезы (т.е. пошел дождь) (QBN 1813) [5, 431 б.]; *kevinmä bü qutqa kelir terk barïr* не радуйся этому счастьем, оно приходит и быстро уходит (QBN 1524) [5, 304 б.]; *Qalıq qiz külär teg jirišti tisin* небо, как смеющаяся девица, обнажило свои зубы (QBN 41611) [5, 263 б.]; *kuzäk jazdı rumi qizi örtti jüz* румийская девица (т.е. солнце) распустила локоны, закрыла лицо (т.е. наступила ночь) (QVK 28915) [5, 250 б.]; *esizim jigitlik esizim jigitlik / tuta bilmädim men seni terk qacıttım* жаль мне, молодость, жаль мне, молодость / я не сумел удержать тебя и допустил, чтобы ты быстро прошла (QVK 3867) [5, 401 б.]; *köñul berdi söz häm jürütti tilig* / он дал мысль, слово и привел в движение язык (QBN 1619) [5, 287 б.]; *jajıy dünja mendin evürdi jüzin* непостоянный мир отвернулся от меня (QBN 896) [5, 287 б.]; *ölüm 47 buzdı ordu telim känd ulus* смерть разрушила дворцы, много городов и селений (QBN 34714) [5, 290 б.]; *qalıq tügdı qašin tünärtti jüzin* небо насупило брови, нахмурило лицо (QBN 4063) [5, 597 б.]; *jajıy dünja mendin evürdi jüzin* непостоянный

мир отвернулся от меня (QBN 896) [5, 287 б.]; Qatıuqqa jaraşur bu qut urşa jüz всем нравится, когда улыбаются счастье (QBN 1326) [5, 288 б.]. Qılıç el tüzär, qalam el tüzär деген тіркестерде қылыш пен қаламға жан бітіре суреттейді: qılıç el tüzär häm bosun qasYanur / qalam el tüzär häm xazinä ugru меч упорядочивает государство и завоевывает народы / перо приводит в порядок государство и наполняет сокровищницу (QBN 20112) [5, 637 б.]. Қорыта айтқанда Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу біліг» шығармасы қазақ жазба әдебиетінің тарихынан үлкен белесті орын алатын ұлттық мұрамыз. Сондай-ақ ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш үлгісі. Философиялық толғамдарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен де шеберліктің ең үздігі ретінде бұл ауқымды шығарма сол дәуірдегі өнер өресін, көркемдік таным мен ой-сананың биігін аңғартады. «Құтадғу білік» тілінің троп түрлері арқылы орта ғасырдағы түркі танымының көркем жүйесін аңғара аламыз.

Әдебиеттер

1. Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. - Алматы, 2005. - 300 б.
2. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Санат. – 1988.
4. Баялиева Г.Ж. XI-XII ғасырлардағы жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер. Ф.ғ.к. дисс. – Алматы, 2003.
5. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.
6. Қайдаров Ә. Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Мектеп. – 1992. – 172 б.
7. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі. - 1992. – 160 б.

8. Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. – Алматы: Мектеп. – 1985. – 205 б.
9. Нұржекеева Л. Метонимияның лингвистикалық табиғаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 80 б.
10. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы: Ғылым. - 1991. – 463 б.
11. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп. – 1973. - 212 б.
12. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Ф.ғ.д., дисс. Авторефераты. – Алматы, 1997. – 53 б.
13. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері // Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 480 б.
14. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. - 616 б.
15. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 202 с.
16. Түркология және қазақ тіл білімі. - Алматы., 1998.